

Tverdota György

ne tékozzol bizalmadat

A 70 éves Lengyel Andrásnak

Kedves András!

Előző cikkemet, egy nyílt levelet, amelyet veled kapcsolatban írtam, ugyanezzel a megszólítással kezdtem. Jobbulást kívántam egészségi állapotodban, ahogyan most teszem, ezúttal egy József Attila-idézettel, amelyet nem véletlenül választottam ki: „*Ne hadd el magad, öregem*”. Írásom, amelyre utaltam, a *Jelenkorban* jelent meg, és polemikus válasz volt a József Attila prózai írásait közlétező, tavalyelőtt megjelent kritikai kiadásunk kapcsán tett megjegyzéseidre. A kettőnk régi kapcsolatát ilyen – kizárólag József Attila életművével kapcsolatos – viták szegélyezték, mióta 1980-ban először személyesen találkoztunk. Vannak viták, amelyek nem zárják ki a partner tudományos rangjának, munkálkodása értékes voltának elismerését. A mi vitatkozás barátságunk, úgy vélem, ezek közé tartozott. Jelen nyílt levelemet indító megszólításom olyan mondókát vezet be, amelynek célja ezúttal nem a vita, hanem a főhajtás a pályád és a rendkívül eredményes és színvonalas munkásságod előtt. De a régi rossz szokás rabjaként, ezt a tiszteletadást is egy vitázó gesztussal vezetem be.

József Attila *Vigas* című verséről szóló töprengéseim eredményeivel szeretnék felköszönteni 70. születésnapodon. Ahhoz azonban, hogy ezt megtehessem, az út egy állításoddal kapcsolatos egyet nem értésen át vezet. József Attila egyik legkényesebb prózai írásának, *A nemzeti szocializmusnak az értelmezése* során a *Vigas*t József Attila költői válaszában tekinted, amelyben a költő valamivel korábbi, Rátz Kálmánnal való kapcsolatával számolt le. „*Lengyel András arra figyelmeztet – írja kritikai kiadásában Stoll Béla –, hogy a felületes olvasattal szemben a vers nem valami tőkésről szól, hanem... a címzett Rátz Kálmán, az ún. nemzeti kommunizmus ideológusa.*” Ezzel az azonosítással szemben én a „felületes olvasat” híve maradok, és úgy ítélem meg, hogy a célba vett személy vagy típus éppenséggel „valami tőkés”, „ki fűtve lakik öt szobát”, akinek „szagos kis dorong szivarja”.

Azért érzem fontosnak a vitát, mert úgy érzem, hogy József Attilának ez a verse szól ma leginkább hozzánk, ha a világ dolgaiban el akarunk igazodni, és kedves András, a te Rátz Kálmánra korlátozó azonosításod, akár a Horváth Iváné, aki a megcélzott személyt az akkori kommunista mozgalom egyik, jómódban élő vezetőjének, Sándor Pálnak felelteti meg, a vers érvényét megengedhetetlen mértékben mindketten leszűkítitek. A polémia tétje ugyanis annak a korszerű, marxi

ihletettségű gondolkodásmódnak a hitele, amelynek József Attila egyik kezdeményezője volt, és amelynek – mint nemrég olvasott kitűnő esszéjében, az *Ellenkultúra peremhelyzetben* című tanulmánykötetében koncepcióját tovább fűző *Marginalitás és ellenkultúra* bizonyítja – te magad is, hozzám hasonlóan, a híve vagy. Ez a közös bizalom az utóbbi időben oly nagy kedvvel megrugdosott eszmerendszerben az egyik olyan elem, amely kettőnket minden vitánk ellenére összeköt.

Említett esszéjében elemzed a modern kultúra szerkezetét és rámutatsz a kulturális élet többszörös feltételezettségére, a veszélyekre és esélyekre, amelyek kultúránk sorsát befolyásolják. József Attila gondolati fejlődése, különösen 1933 után, a kezdeti kultúraépítő önbizalomtól a saját közösség kultúrateremtő képességének jó szándékú, de könyörtelen vizsgáztatása, kritikája felé haladt. Esszéjében mintha ennek a József Attila-féle marxi ihletésű kultúrákritikának, kulturális önkritikának a továbbvitelére tenne kísérletet. Az irányt, amelyben itt elindultál, jóváhagyom. A *Vigasz* viszont az én számomra azt mutatja, hogy József Attila azt is megértette, hogy minden komplikáció közepette léteznek szilárd tájékozódási pontok, amelyek szerint még ebben a kusza, modern kapitalista társadalomban is jól el lehet igazodni. Ilyen axiómát fogalmaz meg a költő ebben a villoni balladájában.

Arra az útra, amelyen 1933 végén a *Vigasz*hoz eljutott, a húszas évek elején lépett, amikor makói diákként először nézett szembe a korszak dilemmáival, melyek egy pályakezdő költő útjába kerülnek. A Csanád Vezér Gimnáziumban, ahol a tanítás kezdetén és végén együtt el kellett mondaniuk a diákoknak közösen Papp-Váry Elemérné Magyar Miatyánkját, azt tanulta, hogy hazánk tragikus helyzetében költőként nem fiatal lányok mulandó szépségén kell csüngeneni, tehát szerelmes verseket írni, hanem a magyarság sorsát kell előbbre mozdítani, azaz hazafias lírát kell művelni. Aki magyar, velünk tart! Együtt sírunk és nevetünk. Minden magyar ugyanabban a csónokban evez. Déjà vu! A mai közfelfogás irányítására vállalkozó megmondóemberek elődeinek mantráját idéztük. A fiatal fiú, *Nem! Nem! Soha!* felkiáltással, meg is írta a maga irredenta zsengeit. De hamar felfogta, hogy bizony nem evezünk egy csónokban. Van, aki rozoga ladikban húzza az evezőt, és van, aki elegáns jachton siklik a hullámokon. Van, aki napi robotjával áldozatot hoz a hazáért, és van, akinek önfeláldozása abban merül ki, hogy alaposan kikanyarítja a maga részét a mások megtermelte javakból. A nemzet – ezen a ponton Bauer Tamás *A „nemzeti összetartozás” ideológiája és politikája* című írásával egyetértve – nem homogén egység. Társadalmilag tagolt, ellenérdekű csoportok konglomerátuma, és a részek közötti fő törésvonal az, amelyik a „tuskó kezű munka” és a „nyúlt ujjú élvezet” embereit elválasztja egymástól. Vörösmarty egykori kemény mondatai: „*Neve: szolgálj és ne láss bért. / Neve: adj pénzt és ne tudd mért. / Neve: halj meg más javáért*” – az előbbiekre érvényesek. Hiába bélyegezték már fiatalon destruktívnak a költőt, nem engedett a huszonegyből. Egyszer s mindenkorra átállította gondolkodását a nemzet belső megosztottságával számoló vágányra.

Olyannyira, hogy néhány év múltán összeszövetkezett olyan társakkal, akikkel együtt egy új, a polgári civilizációt leváltó kultúrát akart felépíteni. Ennek érdekében meghozta azt az aszkétikus áldozatot, hogy fegyelmet erőltetve magára,

bezárkózott egy rendszerkritikus szubkultúrába. Elfogadta játékszabályait. 1933-ban, egy nagy történelmi és személyes megrázkódtatás után azonban rádöbbsent, hogy nagy hiba volt egzisztenciáját is kockára tenni ennek a választott közösgének a szolgálatában. Ráébredt, hogy a megteremtendő új kultúráról szőtt ábrándjaiban rengeteg naivitás rejtett. Tudomásul vette a lehangoló tényt, hogy a proletariátus adott állapotában nem képes új kultúra létrehozására. Újra kell gondolni a továbbra is érdekviszonyok mentén megosztottnak látott társadalomban és kultúrában vállalt szerepét. Gondolkodóként kritikusan és önkritikusan számos felismerésre jutott, amelyek egy olyan, korábban figyelmen kívül hagyott komplikációkkal számoló kultúrakonceptió felé mutattak előre, amelynek egy változatát te, András, említett esszédben felvázoltál. Egy kultúrakonceptió felé, amely tudomásul veszi a kultúrateremtésre vállalkozók éretlenségét, manipulációnak való kiszolgáltatottságát, felismeri az ezen a terepen rejtőző csapdákat.

Az illegális kommunista mozgalomból történt eltanácsolása és Hitler győzelme 1933-ban alaposan összekuszálta a szálakat, tabula rasát kellett csinálni. Eljött az ideje, hogy újra kijelölje a maga számára a szilárd tájékozódási pontokat. Így jutott el, stílusimitációs tehetségét is latba vetve, egyik biztató verse, a *Vigas* című villoni ballada megírásához. Ez a költemény: preludium, életműve legjelentősebb biztatójának, az *Eszmélet*-ciklusnak a megírásához. Ám a *Vigas*ban nemcsak az *Eszmélet* nyolcsoros strófáinak prozódiai öntőformája készült el, hanem tartalmában is a nagy ciklushoz méltó nyitány született 1933 őszén. Azt szögezte le újra a költő, ami érvényes maradt a húszas évek eleji irányválasztása óta. Paradox módon neked is van részzigazságod, amikor úgy véled, hogy a versben József Attila a Rátz Kálmán-féle, a baloldalisággal üzletelő, jobboldali tudatalattival rendelkező zavaros fejű alakokkal számolt le, akik „fasiszta kommunizmus”-ban gondolkodtak, s akik ebből jól megéltek. Horváth Iván feltételezésének is van létjogosultsága, amikor arra utal, hogy a Sándor Pál-féle, jólétben élő, moszkovita balospárt-arisztokratáktól, hivatásos forradalmároktól határolódott el versében József Attila. De ha ítéleteinek érvényét csak ilyen szűk szigetekre korlátozzuk, menlevelet adunk mindenki másnak, akivel szemben a költő szigora éppígy fennállt. Tehát a teljes igazságnak az van a birtokában, aki úgy véli, hogy a ballada célpontja igenis „valami tőkés”. Helyesebben mindenki, aki a nemzetet megosztó belső antagonizmus napfényes oldalán sütkérezik.

A vers azért, hogy fölveti a hitelesség kérdését – kinek higgyünk, miben bízunk, kivel értsünk szót? –, világos demarkációs vonalat húz a társadalom kellős közepén. Egy mozdulatot tesz, amelyet gondolatban ma is, mindannyiunknak meg kell ismételnünk. Homogén nemzeti egységben gondolkodjunk? A társadalom valamely, előre jól definiált osztályára támaszkodjunk? Bizonyos történelmi helyzetekben mindkettő lehet valóságos közösség. Gyakrabban szolgálnak azonban remek búvóhelyekként minden magánérdeknek, és mindkettő jól álcázó függöny lehet arra, hogy a társadalom belső igazságtalanságainak áldozatait elrejtjük szem elől. Melyik tehát az a közösség, amellyel fenntartás nélkül azonosulhatunk? Ennek a közösségnek az újra meghatározására tesz kísérletet a *Vigas*.

Mielőtt szemügyre vennénk a balladában megfogalmazott javaslatot, célszerű egy rövid kitérőt tenni. József Attila a világirodalom szereplőinek ahhoz a szeren-

csés kisebbségéhez tartozik, aki halála után mindmáig töretlen népszerűségnek örvend az olvasók körében. Voltak ellenséges kísérletek ennek a pozíciónak a megrendítésére, és voltak szerencsétlen hitelrontó értelmezési mellényúlások. Ez utóbbi csoportba tartoznak azok az újabb keletű megnyilatkozások, amelyek a költőt „lúzernek” minősítették. Aki azonban egy sikerek elérésére lényegileg alkalmatlan, reménytelen életű, kilátástalan jövőjű, extravagáns személy lírájának látja művei sorozatát, az úgy gondolkodik, hogy az elért siker, a zsebre vágott dicsőség és a vele járó javak mindent igazolnak. A konjunktúralovagok nézőpontjából értékeli a költő életművét. A *Vigasz* ellenáll ennek a cinikus logikának.

A még jó szándékú változatában is akaratlanul nyegle „lúzer”-mítosz csak a lényegét nem észleli: hogy József Attila költészetével különös dolog történt az utóbbi évtizedekben. Újra időszerűvé vált. Mintha a történelem tett volna egy kört – és ugyan a spirál egy magasabb szintjén –, de ma ugyanoda jutottunk volna vissza, ahol a világ a *Vigasz* megfogalmazásakor tartott. Hazafelé jövet, ha hajléktalant látok egy padon aludni, József Attila *Hazám* szonettciklusának megdöbbenést eláruló sora jut eszembe: „*s háltak az uccán*”. A villoni ballada kiindulópontján ilyen, saját bőrén is megtapasztalt, megbotránkoztató felismerés áll: a versbeli intést megfogalmazó személy elébe tárul a „nemzeti nyomor”, az egységes nemzet ábrándját eloszlató tágra nyíló szociális olló, amely élesen elválasztja a szegényeket a jómódúaktól.

Az első strófa második fele negatív körülírással mutat rá erre a halmazra: „*Inkább segít a kutya szőre / a teríthető betegen, / semhogy magát miértünk törje, / aki sorsunktól idegen.*” Azaz bizalmunkat csak azokba helyezhetjük, akikkel sorsközösségben vagyunk. A második szakasz azonban egy pillanatra még a közöségkeresés létjogosultságát is megkérdőjelezi, felvillantva a kései József Attila kiábrándult emberképét. Az ember ezek szerint biológiai konstitúciója folytán önző lény, aki számára ösztöneinek kielégítése a legfontosabb. A kapcsolatokat nem a segítőkészség, a szolidaritás vezényli: „*Magának rág mind, aki rág / a fogacskák azért fogannak.*” A következő sorok mintha még a társadalmi önérvényesítést is biologizálnák, a harapásra, az agresszióra, a zsákmányszerzésre való hajlam és képesség különbségeként határoznák meg: „*S mert éhes rongy vagy, a fogát / elkoldulhatod-e a kannak?*”

A strófa folytatása visszavesz ebből a végletekig kiábrándult emberképből, s a szegények és gazdagok közötti demarkációs vonalhoz tér vissza: „*Fázol. Hát mondd, hihetsz-e annak, / ki fűtve lakik öt szobát*”. Figyelmet érdemel, hogy ugyan a különbségtétel marxi szellemben, a tulajdonhoz való viszony ellentétén alapul, de a tulajdon itt nem a termelőeszközök birtoklását vagy a tőlük való megfosztottságot jelenti, hanem a szegények és gazdagok életminősége közötti megbotránkoztató távolságra mutat rá. Egyik oldalon a langyos fürdővízben heverő, a másikon az utcasarkon hiányos öltözetben didergő – és tegyük hozzá – a kiszolgáltatottságot, alattvalói létbe kényszerítettséget megtapasztaló ember állapotával mérhető életminőség ellentéte nem közgazdaságtani és nem politikai természetű. Az alanyok, akikre vonatkozik, nem írhatók le osztálykategóriákkal. Ezért lehet egyaránt a vers célpontja Sándor Pál, a pártarisztokrata, és Rátz Kálmán, egységes párti képviselő és a társadalom bármely más kedvezményezettje.

A sorsközösség pedig mindazokra vonatkozik, legyenek munkások, napszámosok, kishivatalnokok, szegény értelmiségiek, akik az emberhez méltó élethez szükséges javakban szűkölködnek, akik meg vannak fosztva a társadalmi felemelkedés lehetőségétől.

Ezekre az ellentétekre támaszkodva teszi fel a vers a bizalomra vonatkozó retorikus kérdést: „hihetsz-e annak...?” S a nyomatékosítás kedvéért a következő versszakban újra megkérdezi: „Hihetsz-e?” Erre a kétszeres kérdésre csak határozott „Nem!”-mel lehet válaszolni. Ez pedig azt jelenti, hogy 1933 őszén, annyi változás után, annyi – gyakran kiábrándító – tapasztalattal gyarapodva, József Attila megismételte, megerősítette azt az alapvető felismerést, amely költői pályájának irányát már kezdetben is meghatározta: Nem egy csónakban evezünk! Még a jómódú polgártárs jó szándékának megnyilvánulásait is kellő tartózkodással kell fogadnunk, helyén kell kezelnünk: „Szívére veszi terhünk, gondunk. Vállára venni nem bolond.” Azokkal kell közösséget vállalnunk, akikkel azonos sors: fázás és éhezés köt össze bennünket, akikkel „Együtt vágunk a jeges telnek”. Az ínséget elszenvedőkkel járunk egy úton: „hű társ – éhezők kísérnek.”

A versben megfogalmazott axióma azonban nem valamilyen ortodox osztályharcos állásponthez történő visszatérés jele volt, hanem épp ellenkezőleg, a költő marxi ihletésű eszmerendszere önkorrekciós továbbfejlesztésének első lépése. Az új, proletárkultúra projektjének szellemében a harmincas évek elején erősen meglazultak kapcsolatai azzal a polgári értelmiséggel, amellyel érintkezésben pályája kibontakozott. Babitsot vérgig sértette. Hatvány Lajos nyilvánvaló politikai ellentétek miatt felfüggesztette a nélkülözhető költő anyagi támogatását. Németh Andor barátjáról azt a súlyos ítéletet fogalmazta meg, hogy „*Ellenség ő, ellenségünk páralepte szemével –*”. „*Hölgyek, urak, ismerősök. Mosolyogni akarsz, mint barát*” – mondja korábbi barátairól. Ez a magabiztosság abból ered, hogy úgy vélte, otthonra talált a másik oldalon: „*Szíved elől nincs menekvés. Énekeld a munkások dalát!*”

E körben szerzett súlyos tapasztalatai azonban oda vezettek, hogy 1933-ra ráébredt: „*Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művésziileg kifejezni, akkor erőtlen ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.*” A személyes sorsában és az európai történelemben bekövetkezett 1933-as események folytán elveszítette illúzióit a munkásosztály harcra készsége, saját érdekeiért való fellépésre hajlandósága tekintetében: „*a munkások húst, kávé, sört akarnak, motorbiciklit és központi fűtéses lakást szeretnének... szeretik és óhajtják az élet apró örömeit*”. 1936-ban már arra a következtetésre jutott, hogy „*A munkásosztály nem váltotta meg az emberiséget, amit pedig történelmi föladatának tekintett, hanem maga is felbomlott*”. Saját választott közönségével szembeni kritikája nem maradt következmények nélkül emberképére: „*Ez ideránt, az odahuz, mind fogdos, vartyog, taszigál*” – fogalmazta meg mély emberundorát.

Ilyen felismerések birtokában új alapot kellett találnia álláspontja számára. Újraértékelte barátságát polgári értelmiségi barátaival, akikre a *Vigaszbán* megfogalmazott éles kritika kivétel nélkül ráillett. Németh Andorral megújította kapcsolatát. Kosztolányinak, „a gyermeklelkű költőnek”, az „ötvenéves csecse-

mőnek”, művészi nagysága miatt megbocsátotta infantilizmusát, sőt, még nihilizmusát is. Megerősítette Ignotus iránti szeretetét és megbecsülését, akivel vitába száll „a szocializmus állásáról”. Fiával, Ignotus Pállal közös folyóiratot alapított. Sőt, még Babitsot is, a magát emésztő szikár alakot is megkövette. Barátságába fogadta a bigott katolikus és legitimista Barta Istvánt. Újra igénybe vette Hatvany Lajos és unokaöccse, Hatvany Bertalan támogatását. A felsoroltakkal azonban ezután nem egy ellenséges osztály képviselőiként bánt, hanem kivételekként, akiknek elismerte kultúrateremtő képességét. A *Vigas* tehát a költői értékrend átrendeződésének dokumentuma. Az új szövetségesek kereséséhez csakis úgy kezdhetett hozzá, hogy leszögezte az axiómát: a szegényekhez, nélkülözőkhöz tartozás, a velük – minden kiábrándultságot felülíró – makacsul fenntartott szövetség tényét.

Ma sem tartunk ennél előbb. „*Nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúzióink*”, nem hiszünk abban, hogy egy új kultúra felépítése spontán, problémátlan buzgalommal megtörténhet. Az előrelépéshez nélkülözhetetlen „a liberalizmus házi reformját” végrehajtó, modern értelmiség együttműködése. Nem hagyatkozhatunk többé arra, hogy a nemzeti közösség vagy egy magát a történelem mozgatóerejének kinevező osztály kollektívája megoldja helyettünk a problémákat. De kiindulópontként meg kell őriznünk a kétszer kettő igazságát, hogy eredményt csak a hidegben didergő és éhező ember érdekében és vele együtt érhetünk el. Újra meg kell fogalmaznunk az egyetemességet kisajátító vallási, nemzeti és osztályközösségek lényegi belső megosztottságának öntudatát, amelyet József Attila versének zárósora foglal össze: „ne tékozzold bizalmadat!” Élete utolsó évében írt szonettciklusa, a *Hazám* az a kompozíció, amely teljes értékűen megfogalmazza azt a nemzettudatot („*Édes hazám, fogadj szívedbe, / hadd legyenek hűséges fiad*”), amely ugyanakkor élénken őrzi emlékezetében e közösség tagjai egyik felének jogfosztottságát, elesettségét, mostoha sorsát.

Visszatérve a pályaösszegzéshez, amelyhez te is eljutottál, úgy vélem, hogy nemcsak a kultúra sorsa fölött töprengő esszé irányvételével érthetek egyet. Munkásságodat egészében ez a szellem vezérli. Értékrended középpontjában, úgy látom, József Attila áll. De tanulmánykötetet jelentettél meg a költő egyik legjobb barátjáról, monográfusáról, Németh Andorról, akiről én magam is monográfiát írtam. Kutatásaid másik központi tárgyát annak a költőnek, Kosztolányinak a munkássága képezi, akit József Attila még legbalosabb korszakában sem szűnt meg tisztelni. Tanulmányokat olvastam tőled Ignotusról, a költő egyik legfontosabb támogatójáról, szellemi atyjáról. S a kör tovább tágítható. Értékválasztásaiddal csak egyetérteni tudok. Invenciód, találékonyságod párját ritkítja, filológusi szimatod, érzékenységed kivételes, szakmai alaposágod elismerést érdemel, munkabírásod irigylésre méltó. Mégoly éles vitáink, nézetkülönbségeink erre az alapra hímeződnek. Olykor ellentétes irányokban, de vállatve küzdünk ugyanannak a korszerű baloldali kultúrának az életben maradása és érvényesülése érdekében. Így hát József Attila *Vigas*ának kezdő- és záróoraival köszöntelek: „*Ne hadd el magad, öregem*”, de „*Ne tékozzold bizalmadat!*”